

УДК 332.3:631.95

Розкрито сучасний стан сільськогосподарського землекористування та проаналізовано його окремі економічні й екологічні аспекти. Висвітлено зміни, які відбулися в земельному фонді країни за період реформування. Підкреслено, що протягом тривалого періоду сільськогосподарська діяльність здійснюється за умов погіршення екологічної ситуації та посилення деградаційних процесів. Наведено пропозиції, що сприятимуть поліпшенню екологічного стану земельних угідь та підвищенню економічної ефективності їх використання.

Ключові слова: *землекористування, сільське господарство, господарства населення, домогосподарства, сільськогосподарські підприємства, земельні угіддя.*

Ольга ХОДАКІВСЬКА,
завідувач відділу
земельних відносин
Національного
наукового центру
«Інститут аграрної
економіки», кандидат
економічних наук

Валерій ДАВИДЕНКО,
здобувач Національного
наукового центру
«Інститут аграрної
економіки»

СУЧАСНИЙ СТАН сільськогосподарського землекористування:

економічний та екологічний виміри

Постановка проблеми

Сучасний стан земельних відносин й сільськогосподарського землекористування ознаменувався наявністю низки складних, у плані практичного вирішення, проблем економічного, правового, екологічного й інституційного характеру. Особливої гостроти вони набули у зв'язку з тим, що зачіпають інтереси різних суспільних верств — власників земельних паїв, землекористувачів (різного типу й розміру агроформувань, фермерських господарств, що здійснюють господарську діяльність на орендованих землях), територіальних громад і держави. У перспективі земельні відносини мають вибудову-

ватися таким чином, щоб задоволення інтересів одного з учасників не ставило під загрозу задоволення інтересів решти учасників земельних відносин. У цьому зв'язку мова має йти про необхідність побудови сучасної парадигми земельних відносин, яка б забезпечувала стабіль, безконфліктний їх розвиток, збалансовувала потреби й інтереси всіх учасників цього процесу та сприяла гармонізації відносин між ними. У цьому зв'язку важливими вбачаються дослідження сучасного стану сільськогосподарського землекористування, що дозволить у подальшому розробити й запропонувати дієві та ефективні заходи землеохоронного спрямування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичні та практичні аспекти ефективного й екологобезпечного сільськогосподарського землекористування та їх регулювання знайшли своє відображення у працях В.А. Борисової, В.В. Горланчука, О.І. Гуторова, П.М. Данилишина, Д.С. Добряка, Й.М. Дороша, О.А. Корчинської, Л.Я. Новаковського, В.М. Русана, А.Я. Сохничка, А.Г. Тихонова, А.М. Третяка, В.М. Трегобчука, М.М. Федорова, М.А. Хвесика, О.М. Царенка та ін. Водночас з урахуванням нинішніх умов розвитку земельних відносин виникає необхідність детальнішого дослідження сучасного стану сільськогосподарського землекористування та визначення чинників, що зумовлюють проблеми еколого-економічного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження

Україна володіє досить потужним земельним потенціалом. Її земельний фонд становить 60,3 млн га. Станом на 1.01.2014 року налічується 41,5 млн га сільськогосподарських угідь, із них 32,5 млн га (78,3%) — ріллі [1]. У користуванні сільськогосподарських підприємств знаходиться майже половина сільськогосподарських угідь країни — 20,4 млн га (49,2%), у тому числі 4,2 млн га (10,1%) у фермерських господарств. Площі земель, які надані у власність і користування громадянам, становлять 15,9 млн га (38,4%). Сільськогосподарські угіддя, що входять до земель запасу та земель не наданих у власність і постійне користування в межах населених пунктів, займають понад 4,5 млн га (10,9%) (табл. 1).

Під час реформування аграрного сектору відбувся перерозподіл сільськогосподарських угідь між різними землекористувачами. Якщо 1990 року в Україні із 42 млн га угідь сільськогосподарськими підприємствами використовувалося

Таблиця 1

НАВЯНІСТЬ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ станом на 01.01.2014 р.

Основні власники землі та землекористувачі	Сільськогосподарські землі					
	всього		сільськогосподарські угіддя всього		у т. ч. рілля	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Сільськогосподарські підприємства всього	20653,2	48,3	20436	49,2	19185,8	59,0
У тому числі:						
недержавні сільськогосподарські підприємства	15430,5	36,1	15272	36,8	14389,7	44,2
державні сільськогосподарські підприємства	1001,5	2,3	958,8	2,3	795,8	2,4
фермерські господарства	4221,2	9,9	4205,2	10,1	4000,3	12,3
Громадяни, яким надані землі у власність і користування (без фермерських господарств)	15984	37,4	15958,2	38,4	11845,8	36,4
Лісогосподарські підприємства	147,9	0,3	140,2	0,3	35,2	0,1
Інші підприємства та установи	584	1,4	477,2	1,1	337,6	1,0
Землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів (які не надані у тимчасове користування)	5375,4	12,6	4514,2	10,9	1121,1	3,4
Всього земель	42744,5	100	41525,8	100	32525,5	100

Джерело: складено за формою статистичної звітності 6-зем.

Таблиця 2

ЗЕМЛІ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У ВЛАСНОСТІ І КОРИСТУВАННІ ГРОМАДЯН (станом на 01.01.2014 р.)

За видами використання	Кількість, од.	Загальна площа сільськогосподарських земель, тис. га					
		всього		У т. ч. сільськогосподарських угідь			
		всього	%	всього	%	із них ріллі	%
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	25002705	15984,0	100	15958,2	100	11845,8	100
Із них:							
ділянки для ведення товарного сільгоспвиробництва	2448417	9520,0	59,6	9504,3	59,6	7189,4	60,7
у т. ч. на земельних частках (паях)	1234134	5093,4	32,0	5088,8	32,0	4394,7	37,1
Особисті підсобні господарства	6669962	3685,9	23,0	3681,6	23,0	3319,6	28,0
Ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських споруд (присадибні ділянки)	10486124	1359,0	8,5	1358,8	8,5	1078,2	9,1
Ділянки для садівництва	2623557	187,7	1,2	187,6	1,2	30,5	0,3
Ділянки для дачного будівництва	44906	2,2	0,0	2,2	0,0	1,9	0,0
Ділянки для городництва	1450695	178,6	1,1	177,6	1,1	176,5	1,5
Ділянки для здійснення несільськогосподарської підприємницької діяльності	149174	6,7	0,0	5,8	0,0	0,4	0,0
Ділянки для сінокосяння та випасання худоби	x	1043,9	6,5	1040,3	6,5	49,3	0,4

Джерело: складено за формою статистичної звітності 6-зем.

38,7 млн га (92%), господарствами населення — 2,7 (6%), а іншими землекористувачами — 0,6 млн га (2%), то 2014 року їх питома вага становила відповідно 49, 38 і 13%, тобто значно збільшилася площа сільськогосподарських угідь у громадян та інших землекористувачів. Відповідно відбулися зміни і в перерозподілі площ орних земель.

Із земель, наданих у власність і користування громадян, 59,6% становлять ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, у тому числі 32% земельні паї. Під господарства населення відведено 23%. Ділянки для будівництва і обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибні ділянки) займають 8,5%, для садівництва і городництва — 2,3% від загальної площі сільськогосподарських угідь, які надані у власність та користування громадянам (табл. 2).

За період 1990–2015 рр. в усіх категоріях господарств значно збільшилися площі орних земель, що не обробляються. До господарського обороту (площі посівів та чистих парів) залучено 28 млн га, або 86,3% від площі ріллі.

Збільшення площ, що не обробляються, було зумовлене скороченням посівів сільськогосподарських культур. Якщо 1990 року в усіх категоріях господарств вони становили 32,4 млн га, то 2014 року — лише 27,2 млн га, або на 5,2 млн га (16%) менше (рис. 1).

Причини того, що 4,4 млн га ріллі в Україні не залучені до господарського використання, різні. Зокрема, орієнтовно понад 2,2 млн га орних земель, що не обробляються, це дефльовані і еродовані землі (змиті) та землі із крутизною схилів 50 і більше. Їх частка у площі орних земель України становить 6,8%. У розрізі областей вона коливається від 0,8% у Чернігівській області до 27,2% у Чернівецькій. Фактично ці площі не придатні для обробітку, тому їх необхідно вилучити із орних земель і перевести до інших категорій угідь, зокрема, під залуження та залісення.

Рис. 1.
ДИНАМІКА ПОСІВНИХ ПЛОЩ В УКРАЇНІ, млн га
Джерело: розраховано за даними Держстату України.

Близько 240 тис. га займають перелоги, які фактично є орними землями, але з тих чи інших причин тимчасово (більше року) не зайняті під посівами сільськогосподарських культур або чистими парами.

У поліських районах ситуація дещо інша. Із загальної кількості розпайованих земель 47% не передані в оренду та не приєднані до особистого селянського господарства. Господарська діяльність на них у переважній більшості випадків не ведеться. Основними причинами є відсутність або невисокий рівень затребуваності цих земель, що зумовлено низькою родючістю ґрунтів, підвищеною їх кислотністю, забрудненістю значної території радіоактивними речовинами тощо. Також можна припустити, що частина земель використовується без належного документального оформлення, що викривлює дані офіційної статистики.

Для визначення реального стану земель, які обліковуються як орні, але фактично не залучені до господарського обороту та з'ясування терміну, протягом якого вони не обробляються, необхідно провести інвентаризацію земель сільськогосподарського призначення, що дасть змогу у подальшому розробити заходи, спрямовані на раціональне їх використання та охорону. Доцільно опрацювати механізм відчуження непридатних для використання розпайованих сільсько-

господарських земель для подальшого проведення їх залісення, залуження, відведення для рекреаційних цілей тощо.

Станом на 01.01.2014 р. в Україні налічувалося понад 25 мільйонів господарств населення. Значна їх частина орієнтується на виробництво товарної продукції, поставляє її на внутрішній ринок у значних обсягах і тим самим суттєво впливає на формування цін на окремі харчові продукти. Крім того, у багатьох населених пунктах, навіть регіонах, особистий сектор стає важливою сферою самозайнятості для населення, джерелом доходів сільських домогосподарств.

Понад 1,2 млн особистих селянських господарств за рахунок земельних паїв збільшили розміри землекористувань до 4 га і більше. Зазначимо, що це середній розмір фермерського господарства у багатьох європейських країнах (Греція, Іспанія, Португалія). Вони обробляють 6,4 млн га сільськогосподарських угідь, утримують 66% загального поголів'я великої рогатої худоби, 50% свиней, 85% овець та кіз і 43% птиці. У них виробляється майже половина сільськогосподарської продукції, у т. ч. 97% картоплі, 86% овочів, 38% м'яса (живою вагою), 76% молока, 36% яєць, 85% вовни і 98% меду.

Характерною особливістю розвитку цього сегмента аграрного ринку є те, що нарощування об-

Рис. 2. СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ТА ГОСПОДАРСТВАХ НАСЕЛЕННЯ (2014 р.)

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

сягів виробництва сільськогосподарської продукції відбувається без залучення значних інвестицій, кредитних ресурсів та бюджетної підтримки. Однак розвиток особистих селянських господарств характеризується певними труднощами. По-перше, ці господарства надто малі, по-друге, використовують переважно фізичну працю. Лише незначна їх частина трансформується у товарні сімейні господарства. Через невеликі розміри землекористувань практично унеможливується застосування сучасних прогресивних технологій і техніки, особливо в рослинництві.

Одним із негативних екологічних проявів сучасного сільського господарства є висока розораність сільськогосподарських угідь, яка для сільськогосподарських підприємств становить близько 94%. У господарствах населення показник розораності угідь значно нижчий і знаходиться в межах 74%. Слід відмітити, що господарства населення характеризуються більшою часткою екологічно-стабілізуючих угідь, ніж підприємства корпоративного сектора. Так, у 2014 р. у структурі сільськогосподарських угідь господарств населення сіножаті й пасовища займали 21,2%, багаторічні насадження близько 4%, тоді як у сільськогосподарських підприємствах їх частка була у чотири рази меншою і

становила лише 5,1 та 0,9% відповідно (рис. 2).

До негативних екологічних проявів слід віднести і масове нехтування сільськогосподарськими товаровиробниками науково обґрунтованих сівозмін та поширення монокультури. Так, частка соняшнику у структурі посівних площ корпоративного сектору досягла 20,6%, фермерських господарств — 26,5%. Оскільки допустимі нормативи періодичності вирощування соняшнику на одному і тому ж полі становлять не менше, ніж сім років, частка цієї культури у структурі посівних площ не має перевищувати 15%.

Частка кукурудзи у структурі посівних площ сільськогосподарських підприємств у 2014 р. становила 19,6%. У семи областях України (Чернігівська, Полтавська, Сумська, Житомирська, Черкаська, Київська, Тернопільська області) цей показник перевищував 25% посівних площ. Проте така ситуація є характерною не для всіх регіонів України. Так, у Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Одеській та Миколаївській вона менша 10%.

Погіршення екологічного стану сільськогосподарських угідь зумовлене також зменшенням доз внесення органічних добрив та порушенням співвідношень основних елементів живлення у мінеральних добривах. Так, протягом 2014 р. у сільськогосподарських підприємств

важ частка удобреної органічними добривами площі становила лише 2,2%, мінеральними — 81,8%. Дещо інша ситуація у господарствах населення, де органікою удобрено 83,3% посівів. Отже, за такими показниками як рівень розораності, структура посівних площ, частка удобрених площ органічними добривами господарства населення є більш еколого орієнтованими, ніж корпоративний сектор.

Проте господарства населення дотримуються далеко не всіх вимог екологічнобезпечного господарювання [2]. Зокрема, 85% усіх домогосподарств застосовують засоби захисту рослин, допускаючи порушення вимог щодо їх використання, а близько 58% вносять хімічно синтезовані мінеральні добрива. Лише 6,5% досліджуваних господарств використовують безплужний обробіток землі, 2,7 — проводять вапнування ґрунтів, 58,3 — дотримуються науково обґрунтованих сівозмін, 57,6 — виконують санітарну обробку тваринницьких приміщень та 20,8% — ведуть санітарний контроль якості молока.

На відміну від господарств населення, які працюють здебільшого на власній землі (частка земель, що перебуває у їхній власності становить 85%), сільськогосподарські підприємства проводять господарську діяльність переважно на орендованих землях, частка яких у їх загальному землекористуванні

становить близько 92% [4]. У розрізі областей вона коливається від 65% у Закарпатській до 97% у Тернопільській і Чернігівській областях. У фермерських господарствах частка орендованих угідь дещо нижча і становить 83% та варіює від 56% у Хмельницькій області до 93% у Житомирській¹.

Орендні земельні відносини, з одного боку, мають важливе значення для соціального захисту громадян, а з іншого — для ведення стабільного сільськогосподарського виробництва. Господарська діяльність сучасних сільськогосподарських підприємств, що базується на оренді, сприяє підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва. Завдяки функціонуванню механізму оренди земель відбувається активний розвиток підприємницької діяльності в аграрному секторі, що в сукупності сприяє забезпеченню продовольчої безпеки держави та нарощуванню експортного потенціалу аграрної продукції і сировини.

¹ Висновки зроблено на підставі даних державного статистичного спостереження за формами № 50 с.-г. «Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств за 2013 рік», № 2-ферм «Основні показники господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві за 2013 рік».

CURRENT STATE OF AGRICULTURAL LAND USE: ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL DIMENSION

Khodakivska O. V., Davydenko V. M.

Reveals the current state of agricultural land and analyzed its individual economic and environmental aspects. Deals with the changes that have occurred in the country's land reform for the period. It is emphasized that for a long period of agricultural activities carried out under conditions of environmental degradation and strengthening of degradation processes. The proposals that will improve the ecological state of land and increase the economic efficiency of their use.

Keywords: *land use, agriculture, farms, households, farms, lands.*

Висновки і перспективи подальших розвідок

Побудова демократичного громадянського суспільства, формування цивілізованих ринкових відносин зумовлюють реформування багатьох напрямів і сфер соціально-економічного розвитку держави. Першочерговими цілями у найближчому майбутньому мають стати: завершення земельної реформи, удосконалення економічних, податкових, фінансово-кредитних і соціально-трудова відносин в аграрній сфері. Ця робота полягає у створенні прозорого ринкового обігу земель, сучасних земельно-орендних та іпотечних відносин, запровадженні економічних стимулів раціонального використання й охорони земель, екологічної стабілізації довкілля. Важливим вбачається вирішення питань щодо забезпечення стійкості агроландшафтів від несприятливого природного й антропогенного впливу за умов існування різних форм власності на землю, диференціації земельних угідь за напрямками використання, облаштування культурних ландшафтів, їх екологізації.

За умов реформування національної економіки, що супрово-

джуються радикальними соціально-економічними перетвореннями на селі, одним із пріоритетних напрямів державної регуляторної політики має бути розв'язання проблем щодо використання та охорони земель, збереження, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, запобігання розвитку деградаційних процесів, що є важливими чинниками забезпечення високопродуктивного, конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва та гарантування екологічної і продовольчої безпеки населення.

Сучасний стан аграрного землекористування засвідчує, що протягом тривалого періоду сільськогосподарська діяльність здійснюється за умов погіршення екологічної ситуації та посилення деградаційних процесів. Така ситуація неминуче призводить до зниження якості продукції, погіршення її екологічності, завдає шкоди довкіллю та здоров'ю людини. Це у свою чергу зумовлює об'єктивну необхідність гармонійного поєднання різних способів господарювання з охороною довкілля, спрямованих на попередження розвитку деградаційних процесів та збереження і відтворення родючості ґрунтів.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ: ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЯ

Ходаковская О. В., Давиденко В. Н.

Раскрыто современное состояние сельскохозяйственного землепользования и проанализированы его отдельные экономические и экологические аспекты. Освещены изменения, которые произошли в земельном фонде страны за период реформирования. Подчеркнуто, что в течении длительного периода сельскохозяйственная деятельность осуществляется в условиях ухудшения экологической ситуации и усиления деградационных процессов. Приведены предложения, направленные на улучшение экологического состояния земельных угодий и повышение экономической эффективности их использования.

Ключевые слова: *землепользование, сельское хозяйство, хозяйства населения, домохозяйства, сельскохозяйственные предприятия, земельные угодья.*

Література

1. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України (станом на 1 січня 2014 р.) / Державний комітет із земельних ресурсів України. — К.: Держкомзем, 2014. — 104 с.
2. Попова О.Л. Екологізація виробництва як чинник ефективного розвитку вітчизняних сільгоспідприємств / О.Л. Попова // Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні: зб. наук. праць ; за заг. ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. — К.: ННЦ ІАЕ, 2012. — 182 с.
3. Сільське господарство України за 2014 р. Статистичний щорічник. — К.: Державна служба статистики України, 2015. — 390 с.
4. Стратегічні напрями розвитку земельних відносин у сільському господарстві на період до 2020 року / [Федоров М.М., Ходаківська О.В., Корчинська С.Г., Солов'яненко Н.А.]; за ред. Ю.О. Лупенка, М.М. Федорова. — К.: ННЦ ІАЕ, 2012. — 60 с.